

ALEKSANDRA WITKOWSKA OSU
Lublin

O KOŚCIOŁACH ŚW. WOJCIECHA W DIECEZJI WŁOCŁAWSKIEJ

Tradycje kultu św. Wojciecha, widoczne między innymi w nadawaniu kościołom jego patrocinium, przetrwały w diecezji wrocławskiej od początku jej istnienia. Zapewne nie bez znaczenia pozostawała prawie stała przynależność diecezji do metropolii gnieźnieńskiej szczególnie związanej z Wojciechowym kultem, oraz fakt, że przez jej terytorium – ziemię kujawską i Pomorze Nadwiślańskie – wiódł niegdyś misyjny szlak biskupa Wojciecha i prowadziła droga sprowadzonych do Gniezna jego relikwii¹. Ziemie te, wchodzące od drugiej połowy X wieku w skład państwa polskiego, podlegały w okresie tworzenia jego struktur kościelnych misyjnym biskupom poznańskim. Sytuacja zmieniła się od roku tysięcznego. Kujawy znalazły się w granicach nowo utworzonego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, Pomorze w diecezji kołobrzeskiej².

Czas utworzenia na obydwóch tych terytoriach oddzielnej diecezji wrocławskiej, znanej także pod nazwą kujawskiej i pomorskiej, należy do najbar-

¹ Tylko w latach 1818-1925 diecezja wchodziła w skład metropolii warszawskiej. O szlaku Wojciecha zob.: K. Ś m i g i e l, *Święty Wojciech Sławnikowic († 997)*, Poznań 1993, s. 79 nn.; W. C h u d z i a k, *Wczesnośredniowieczny szlak komunikacyjny z Kujaw do Prus. Studium archeologiczne*, w: *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, red. W. Chudziak, Toruń 1997 s. 9-31; P. U r b a n c z y k, *Archeologia misji św. Wojciecha do Prusów w 997 roku*, w: *Stąd nasz ród. Świętowojechowe sympozja gnieźnieńskie 1995-1996-1997*, oprac. red. J. Górny, B. Bardziejewski, Poznań 1997, s. 22-29.

² S. L i b r o w s k i, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. I, z. 2, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 10(1965), s. 63 – dalej cyt. ABMK; G. L a b u d a, *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i Kujawach w XI i XII wieku*, „Zapiski Historyczne” 33(1968), z. 3, s. 19.

dziej dyskusyjnych zagadnień w kościelnej historiografii polskiej³. Nie wchodząc w toczącą nadal się dyskusję wokół pierwszej kruszwickiej fazy diecezji wrocławskiej, przyjmujemy jej powstanie podczas legacji w Polsce biskupa Idziego z Tuskulum w latach 1123-1125 i przeprowadzonej wówczas reorganizacji struktur Kościoła w monarchii piastowskiej⁴.

Brak bulli erekcyjnej, określającej granice biskupstwa, rekompensuje treść zawarta w bulli pap. Eugeniusza III *Quoties illud nobis petitur* z 5 IV 1148 r. wystawionej dla biskupa Wenera. Dowiadujemy się z niej o przyjęciu diecezji pod opiekę Stolicy Apostolskiej i zatwierdzeniu jej terytorium w granicach nadanych przez legata Idziego i księcia Bolesława Krzywoustego⁵. Oprócz Kujaw diecezja obejmowała Pomorze Gdańskie wraz z Gdańskiem i Lęborkiem oraz rejon Bytowa. Granice wschodnie opierały się o Wisłę, zachodnie bieżyły wzdłuż rzek Łeby i Brachy. Od zachodu i południa diecezja wrocławska sąsiadowała z archidiecezją gnieźnieńską, od wschodu z płocką⁶.

W ciągu wieków obszar diecezji ulegał mniejszym lub większym zmianom. Nie wchodząc w szczegóły dotyczące strat i nabytków terytorialnych, przypomnijmy jedynie najważniejsze zmieniające istotnie granice diecezji⁷.

W początkowym okresie zmiany terytorialne dotyczyły przede wszystkim pomorskiej części biskupstwa. Po utworzeniu na terytorium państwa krzyżackiego w 1243 r. nowych diecezji w ciągu XIII i XIV w. utracono w na korzyść diecezji sambijskiej parafie we wschodniej części Mierzei Wiślanej oraz

³ Przegląd opinii wyczerpująco przedstawił Librowski (dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 1, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 8(1964), s. 14 nn.; zob. także B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 19(1969), s. 295 nn.).

⁴ Por. L i b r o w s k i, dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 1, s. 22; K u m o r, dz. cyt., s. 298 n.; Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII-XIV wieku*, Warszawa-Poznań 1974, s. 5. Labuda (dz. cyt. s. 34 nn.) wysunął inny jeszcze pogląd o równoczesnym powstaniu w 1123/24 r. dwóch diecezji: kruszwickiej i wrocławskiej i ich scaleniu w 1156 r. w jedno biskupstwo kujawsko-pomorskie.

⁵ Cod. Pol. II/1 nr 1; MPH, t. II, s. 13 n.; *Bullarium Poloniae*, t. I: 1000-1342, ed. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Romae 1982, s. 7.

⁶ K u m o r, dz. cyt., s. 299; G u l d o n, P o w i e r s k i, dz. cyt., s. 5.

⁷ Zmiany w okresie średniowiecza omawia Librowski (dz. cyt., cz. I, t. I, z. 2) przy okazji prezentowania kolejnych wizytacji. Granice diecezji w rozwoju historycznym do 1939 r. zob. K u m o r, dz. cyt. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 19(1969), s. 295-305; 20(1970), s. 342-345; 21(1970), s. 375-380; t e n ż e, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 175 nn. (oraz według indeksu).

na rzecz diecezji pomezańskiej parafie na Żuławach⁸. Spory graniczne z diecezją kamieńską doprowadziły do utraty Bytowa i Lęborka⁹. Pewną rekompensatę w ciągu XIV-XVII w. stanowiły drobne nabytki diecezji w ziemi dobrzyńskiej oraz na pograniczu diecezji płockiej. W drugiej połowie XVIII w. dokonano zamiany miejscowości w rejonie Bydgoszczy na należący do archidiecezji gnieźnieńskiej klucz dóbr wolborskich¹⁰.

Zasadnicze zmiany granic diecezji nastąpiły w okresie zaborów. Przesunięcia terytorialne w zaborach po kongresie wiedeńskim oraz powstanie Królestwa Polskiego spowodowały głębokie przeobrażenia organizacji kościelnej w centralnych ziemiach polskich. Na mocy układu z zaborczymi rządami Prus i Rosji papież Pius VII bullą *Ex imposita nobis* z 30 VI 1818 r. zreorganizował dawne struktury kościelne, utworzył nową metropolię warszawską¹¹. Podlegało jej siedem diecezji z terenu Królestwa Polskiego, wśród nich diecezja, o zmienionej nazwie, wrocławsko-kaliska. Nowe jej terytorium nie wychodziło poza granice Królestwa Polskiego. Utraciwszy całą swą część pomorską, poza 75 dawnymi parafiami objęła 272 parafie z archidiecezji gnieźnieńskiej oraz po kilka parafii z diecezji poznańskiej i wrocławskiej¹². W momencie odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r. diecezja wrocławska była terytorialnie i demograficznie największa spośród wszystkich archidiecezji i diecezji polskich¹³.

Wiele drobniejszych zmian spowodowały w latach 1919-1925 korekty granic diecezji wrocławsko-kaliskiej z sąsiadującymi diecezjami. Nowy kształt jej terytorium wraz z przywróceniem dawnej nazwy diecezji wrocławskiej i ponownym włączeniem do metropolii gnieźnieńskiej zagwarantowała bulla Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 r. reorganizująca Kościół w niepodległej Polsce¹⁴.

⁸ L i b r o w s k i, dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 1, s. 31; K u m o r, *Granice*, ABMK 19(1969), s. 299.

⁹ Zostały odzyskane dopiero w trzydziestych latach XVII w.; L i b r o w s k i, dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 1, s. 31; K u m o r, *Granice*, ABMK 19(1969), s. 300.

¹⁰ L i b r o w s k i, dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 1, s. 32 nn.; K u m o r, *Granice*, ABMK 19(1969), s. 302 nn.

¹¹ Tekst polski: *Papięstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Biersdorf, wstępem poprzedził K. Piwarski, Wrocław 1960, nr 68, s. 271-284.

¹² K u m o r, *Ustrój*, s. 207.

¹³ T e n ż e, *Granice*, ABMK 21(1970), s. 375.

¹⁴ Tamże, s. 379 n. Utracono 11 dekanatów na rzecz nowo utworzonej diecezji częstochowskiej, 6 dekanatów na rzecz diecezji łódzkiej i kilku na rzecz diecezji płockiej. Jako rekompensatę otrzymano 2 dekanaty płockie i 1 łódzki. Tekst bulli AAS 17(1925), s. 521-528.

Ostatnia reorganizacja struktur kościelnych, wprowadzona bullą Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae populus* z 25 III 1992 r., przyniosła także zmiany granic diecezji¹⁵.

Przypomniane losy diecezji pociągały za sobą zmiany w jej organizacji parafialnej. Obejmowała ona w poszczególnych okresach zarówno kościoły powstałe w diecezji, jak i przejęte przez nią w drodze terytorialnych nabytków. Z kolei utrata pewnych terytoriów uszczuplała liczbę kościołów. Z obydwoma tymi procesami, zachodzącymi w ciągu wieków, trzeba liczyć się przy rekonstrukcji katalogu Wojciechowych patrocinów występujących w granicach historycznej diecezji włocławskiej.

Wprawdzie najstarsze o nich wzmianki pochodzą w zasadzie dopiero z szesnastowiecznych wizytacji, niemniej w niektórych przypadkach istnieją przesłanki (m.in. charakter miejscowości, stara metryka kościoła, wielkość okręgu parafialnego) pozwalające z dużym prawdopodobieństwem ustalić wcześniejszą ich metrykę.

Za najstarsze, być może pochodzące z XI w., uważa się Wojciechowe patrocinia kościołów w Gorzędzieju, Kościerzynie i Parchaniach, powstałych na Pomorzu i Kujawach przed zaistnieniem diecezji włocławskiej¹⁶.

Gorzędziej i Kościerzyna należały do grodów pomorskich o starej metryce¹⁷. W obydwóch kościołach wezwanie św. Wojciecha występowało przejściowo wraz z patrocinium św. Jerzego. W Gorzędzieju pierwotny kościół grodowy według tradycji miał być wzniesiony w miejscu postoju biskupa Wojciecha w drodze do Gdańska i temu wydarzeniu zawdzięczać miał swe wezwanie¹⁸. Z czasem zostało ono zmienione. W najstarszej o nim wzmiance z 1583 r. występuje sam św. Jerzy¹⁹. W wizytacjach osiemnastowiecznych powraca na stałe wezwanie św. Wojciecha²⁰. Podobnie przedstawia

¹⁵ AAS 84(1992), s. 1100 n.

¹⁶ Zob. S. K u j o t, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, cz 1, Toruń 1903, s. 116, 227, 230-231; L i b r o w s k i, dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 2, s. 67, 71; W. K u j a w s k i, *Najstarsze ośrodki kultu św. Wojciecha*, „Ateneum Kapłańskie” 128(1997), s. 382 nn.

¹⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. K. Sulimierski i in., t. IV, Warszawa 1883, s. 455-457 (cyt. dalej: SGKP); *Słownik starożytności słowiańskich*, red. W. Kowalenki i in., t. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 131 n.

¹⁸ SGKP 2(1881), s. 730; K u j o t, dz. cyt., s. 115; L i b r o w s k i, dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 2, s. 71, przyp. 51; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 385.

¹⁹ *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae [...] 1583*, ed. S. Kujot, w: *Fontes Tow. Naukowego w Toruniu*, t. I-III, Toruń 1897-1899, s. 53; także w 1598 r. – tamże, s. 399.

²⁰ AD Pel. G. 61 s. 232 – 1765 r.; G. 70, k. 49 – 1780 r.

się sprawa patrocinium kościoła w Kościerzynie²¹. W pierwszej wzmiance z 1583 r. występuje Wojciech, ale już w późniejszej o rok wizytacji i następnych wymieniany jest on wraz z Jerzym w zmiennej kolejności²².

Za XI-wieczną fundację biskupów kruszwickich uważany jest także kościół św. Wojciecha w Parchaniach na Kujawach, związany z tradycją Długoszą o pochówku w nim biskupów Wenancjusza († 1055 r.) i Andrzeja († 1081 r.)²³. Dla diecezji włocławskiej wspomniane wyżej wezwania, będące świadectwem rozwoju Wojciechowego kultu w czasach Bolesława Krzywoustego, były dziedzictwem przejętym²⁴.

Z rozwojem sieci parafialnej diecezji kujawskiej i pomorskiej w ciągu następnych dziesięcioleci XII i początku XIII w. wiąże się powstanie dalszych kościołów dedykowanych św. Wojciechowi w archidiaconacie włocławskim i kruszwickim w Barcinie, Brdowie, Kłobii, Lubotyniu oraz w archidiaconacie pomorskim w Bobowie, Komorowie i Świętym Wojciechu²⁵.

Kościółowi parafialnemu w Barcinie nad Notecią św. Wojciech współpatronował ze św. Mikołajem²⁶. Obydwa wezwania równie stare mogły istnieć od początku. Próba przesunięcia metryki parafii na wiek XIII nie wyklucza wcześniejszej fundacji kościoła o takiej dedykacji²⁷.

Brdów, znany z bulli Innocentego II z 1136 r., był wówczas posiadłością należącą do opactwa benedyktynów w Łęczycy²⁸. Poświadczony w 1266 r.

²¹ L i b r o w s k i, dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 2, s. 72, przyp. 53. W XVII w. na skutek pielgrzymek do pobliskiego Wejherowa w uroczystość Trójcy Świętej nowy odbudowany w 1642 r. kościół poświęcony został Trójcy Świętej zob. K u j o t, dz. cyt., s. 341.

²² *Visitationes*, z lat 1583, 1584, 1599 w: *Fontes*, s. 30, 207, 458; *Visitatio*, z 1597 r., w: *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis*, ed. S. Chodyński, t. XV, Wladislaviae 1897, s. 88 (cyt. dalej: MHDW).

²³ J. D l u g o s s i, *Vitae episcoporum Poloniae*, w: J. D l u g o s s i, *Opera omnia*, t. I, Cracoviae 1883, s. 522; SGKP 7(1886), s. 860 n.; S. K o z i e r o w s k i, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 155; L i b r o w s k i, dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 2, s. 67, przyp. 30; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 382. Wezwanie św. Wojciecha poświadczone dopiero w 1527 r., MHDW 3(1891), s. 60.

²⁴ J. N o w a c k i, *Z dziejów kultu św. Wojciecha w Polsce*, w: *Święty Wojciech 997-1947. Księga pamiątkowa*, red. Z. Bernacki i in., Gniezno 1947, s. 164 nn.

²⁵ L i b r o w s k i, dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 2, s. 67 nn.; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 384 n.

²⁶ SGKP 1(1880), s. 106; K o z i e r o w s k i, dz. cyt., s. 13; L i b r o w s k i, dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 2, s. 74 n. Pierwsza wzmianka o wezwaniu z 1527 r.: Wojciech i Mikołaj – MHDW 11(1891), s. 72.

²⁷ G u l d o n, P o w i e r s k i, dz. cyt., s. 23 nn. Zarówno Librowski (dz. cyt., cz. 1, t. I, z. 2, s. 74), jak i Kujawski (dz. cyt., s. 385) datują kościół parafialny na XII w.

²⁸ SGKP 1(1880), s. 357; N o w a c k i, dz. cyt., s. 168; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 383.

kościół parafialny mógł być wcześniejszą fundacją zakonu, któremu szczególnie bliską była osoba i kult św. Wojciecha²⁹. Okoliczność ta uprawdopodobnia pierwotne według tradycji Wojciechowe wezwanie kościoła, mimo że najstarsze wzmianki patrocinium wskazują na Najświętszą Maryję Pannę lub Narodzenie NMP³⁰. Po raz pierwszy samo wezwanie św. Wojciecha występuje w 1574 r.³¹ W patrocinium złożonym wraz z tytułem Narodzenia NMP znajdujemy go w 1598 r.³² Po przejściu w 1436 r. kościoła przez zakon paulinów patronat Wojciecha został zachowany³³.

Z kolei kościół św. Wojciecha w Kłobi uważany jest za fundację monarszą sprzed 1145 r., kiedy wieś królewska przeszła w posiadanie klasztoru cystersów w Łądzie³⁴.

Patrocinium św. Wojciecha w Lubotyniu, starej posiadłości biskupów kujawskich, występuje w ciągu wieków w tamtejszym kościele przejściowo dołączane do stałego jego patrona św. Wawrzyńca i trudno cokolwiek wnosić o pierwotności któregoś z obydwóch wezwań³⁵.

Od początku natomiast patronował Wojciech w archidiakonacie pomorskim kościołowi w Bobowie datowanemu na XII stulecie³⁶, w Świętym Wojciechu pod Gdańskiem³⁷ oraz w Komorowie na Żuławach³⁸. Ten ostatni Woj-

²⁹ Librowski (dz. cyt. cz. 1, t. I, z. 2, s. 75) datuje powstanie kościoła na XII w.

³⁰ *Liber relaxationum* ... 1527 r. MHDW 11(1891), s. 45 – s. Mariae; *Visitationes* ... 1582 r., MHDW 19(1900), s. 42, 1598 r., tamże, 21(1901), s. 39 – Narodzenie NMP.

³¹ *Visitationes*, MHDW 22(1903), s. 124.

³² *Visitationes*, MHDW 21(1901), s. 39.

³³ J. Z b u d n i e w e k, *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*, „Nasza Przeszłość” 31(1969), s. 192; t e n ż e, *Brdów*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. II, Lublin 1976, kol. 1055. S. L i b r o w s k i, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, cz. 4: *Indeks geograficzno-historyczny*, z. 1: *Indeks do części I*, ABMK 37(1978), s. 79.

³⁴ W 2. poł. XIII w. Kłobia stała się ponownie własnością książęcą. Pierwsza wzmianka o wezwaniu św. Wojciecha w *Visitationes* ... 1598 r. – MHDW 20(1901), s. 94. Zob. SGKP 4(1883), s. 175; N o w a c k i, dz. cyt., s. 167; L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, z. 2, s. 75 n.; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 385.

³⁵ Wojciech poświadczony jest po raz pierwszy w 1598 r. w *Visitationes* (MHDW 21(1901), s. 33). Zob. SGKP 5(1884), s. 448; N o w a c k i, dz. cyt., s. 168; L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, z. 2, s. 76; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 385; G u l d o n, P o w i e r s k i, dz. cyt., s. 33.

³⁶ Pierwsza wzmianka w *Visitationes* z 1597, w: *Fontes*, s. 316, z 1598, tamże, s. 435. Zob. SGKP 1(1880), s. 257 n.; K u j o t, dz. cyt., s. 200 n.; L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, z. 2, s. 79.

³⁷ L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, z. 2, s. 73.

³⁸ L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, z. 2, s. 100.

ciechowy kościół, ufundowany wkrótce po śmierci Bolesława Krzywoustego i być może, jak sądzi Kujot, upamiętniający wezwaniem pielgrzymkę pokutną tegoż księcia do Gniezna w 1113 r., zburzony został przez Pomezńczyków podczas wojny z Krzyżakami w latach 1242-1248³⁹.

Tradycja wiąże nazwę miejscowości Święty Wojciech pod Gdańskiem i poświęcony Wojciechowi kościół z jego pobytem w Gdańsku⁴⁰. Fundacja kościoła sięgać ma XI lub XII w. i wiąże się z ufundowaniem na tym miejscu przez księcia gdańskiego Sobiesława lub jego syna Sambora I prepozytury dla benedyktynów z Mogilna. Droga zamiany na początku XIV w. miejscowość przeszła w posiadanie biskupów kujawskich i pomorskich⁴¹. Patrocinium św. Wojciecha znane od 1236 r. nie uległo zmianie⁴².

Za fundację XIII-wieczną uważa się kościół w Zbrachlinie w archidiecezji wrocławskiej, związany z późno poświęconym wezwaniem św. Wojciecha⁴³. Trudno ustalić, kiedy zastąpiło ono patrocinium św. Jakuba Większego lub było wezwaniem pierwotnym, z czasem tak zapoznanym, że nie wspominają go zachowane akta wizytacyjne⁴⁴.

Wiek XIII i XIV był czasem powstania w diecezji kujawskiej i pomorskiej największej liczby parafii. Zakładano je, dzieląc duże terytoria starych parafii. Uposażane były coraz częściej przez właścicieli posiadłości ziemskich zarówno duchownych, jak i świeckich. Największy przyrost parafii wystąpił w kujawskiej części diecezji, osiągając stuprocentowy wzrost ich liczby w dekanatach kruszwickim, radziejowskim, raciańskim i inowrocławskim⁴⁵.

³⁹ K u j o t, dz. cyt., s. 362; SGKP 4(1883), s. 314; N o w a c k i, dz. cyt., s. 166.

⁴⁰ Kujot (dz. cyt., s. 122) wiąże je z inną jeszcze tradycją mówiącą o zatrzymaniu tu wykupionego od Prusów ciała w drodze do Trzemeszna. Zob. SGKP 2(1881), s. 215 n.

⁴¹ K u j o t, dz. cyt., s. 122 n., 245; S. L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, z. 2, s. 73, 89; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 381.

⁴² Pierwsza wzmianka wezwania w 1236 r. – *Pommerelisches Urkundenbuch*, ed. M. Perlbach, Danzig 1882, nr 54 (cyt. dalej: PU).

⁴³ SGKP 14(1895), s. 644 n.; N o w a c k i, dz. cyt., s. 168; L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, z. 2, s. 96 n.; G u l d o n, P o w i e r s k i, dz. cyt., s. 36. Wezwanie św. Wojciecha odnotowują dopiero schematyzmy po 1925 r. – zob. *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis quam regularis, Dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro anno Domini 1925*, Vladislaviae 1925, s. 61 (cyt. dalej: CDV).

⁴⁴ Pierwsza wzmianka wezwania *Liber relaxationum ... 1527 r.*, MHDW 11(1891), s. 70; *Visitationes ... 1582 r.*, MHDW 19(1900), s. 67; w XVIII w. odnotowuje je także L i t a k, dz. cyt., s. 344.

⁴⁵ L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, z. 2, s. 92 nn.; G u l d o n, P o w i e r s k i, dz. cyt., s. 57 nn.

Chronologicznie pierwszy wykaz dekanatów i parafii, w liczbie ok. 112, przynoszą dwa rejestry świętopietrza z lat 1325-1327⁴⁶. Brakuje w nim wielu parafii z archidiakonatu pomorskiego ponieważ krzyżacy zabraniali pobierania ze swych terenów świętopietrza⁴⁷. Na liście wymienionych parafii znalazło się dziewięć wspomnianych wyżej kościołów dedykowanych św. Wojciechowi w Barcinie, Bobowie, Brdowie, Gorzędzieju, Kłobi, Kościerzynie, Lubotyniu, Parchaniach i Zbrachlinie.

W ciągu XIV-XV w. przybędzie w diecezji pięć dalszych kościołów związanych z Wojciechowym patrocinium. W archidiakonacie kruszwickim będzie to Broniewo i Stodoły, w archidiakonacie włocławskim kościółek w Nieszawie, w archidiakonacie pomorskim Dąbrówka, Rozłazino i Święte.

W przypadku Broniewa pierwszy zapis wezwania św. Wojciecha i Marii Magdaleny pochodzi dopiero z 1527 r.⁴⁸, ale parafia, poświęcona wprawdzie w 1467 r., być może z uwagi na występowanie miejscowości już w 1315 r., ma wcześniejszą, czternastowieczną metrykę⁴⁹. Charakter wezwania wydaje się przemawiać także za jego wcześniejszą datacją, choć równie dobrze może mieć związek z nawrotem kultu św. Wojciecha w 1. połowie XV w.⁵⁰

Kościół w Stodołach, posiadłości należącej od 1293 r. do kanoników regularnych z Trzemeszna, przypuszczalnie miałby powstać między rokiem 1326 a 1415⁵¹. Wykazywane w najstarszych wzmiankach wezwanie odnosi się do Krzyża Świętego lub Znalezienia Krzyża Świętego⁵². W wizytacjach XVIII-wiecznych zastąpione zostało wezwaniem św. Wojciecha⁵³, w którym być

⁴⁶ Spis z lat 1325-1326, w: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, ed. A. Theiner, t. I, Romae 1860, s. 262-273; spisy z lat 1325-1327, w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, ed. J. Ptaśnik, t. I, Cracoviae 1913, s. 248-282. Wykazy parafii diecezji kujawskiej i pomorskiej z tychże spisów z poprawioną lekcją nazw miejscowości zob. L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, cz. 2, s. 155-160.

⁴⁷ J. P t a ś n i k, *Denar świętego Piotra obrońcą jedności politycznej i kościelnej w Polsce*, Kraków 1908, s. 72 nn.

⁴⁸ *Liber relaxationum ... 1527 r.*, MHDW 11(1891), s. 44.

⁴⁹ L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, z. 2, s. 136; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 385.

⁵⁰ SGKP 1(1880), 379; G u l d o n, P o w i e r s k i, dz. cyt., s. 31.

⁵¹ SGKP 10(1889), s. 351; K o z i e r o w s k i, dz. cyt., s. 204; N o w a c k i, dz. cyt., s. 162; G u l d o n, P o w i e r s k i, dz. cyt., s. 28.

⁵² *Liber relaxationum ... 1527 r.*, MHDW 11(1891), s. 55; *Visitationes ... 1577 r.*, MHDW 17(1899), s. 55.

⁵³ L i t a k, dz. cyt., s. 336.

może należałoby dopatrywać się pierwotnego patrocinium kościoła poświadczającego żywy kult Świętego w środowisku kanonicznym w Trzemesznie.

Piętnastowieczną metrykę ma patrocinium św. Wojciecha kościoła w Nieszawie, ufundowanego najprawdopodobniej po przeniesieniu miasta przez Kazimierza Jagiellończyka w 1460 r. na nowe miejsce. Świątynia, połączona z czasem z ufundowanym w 1581 r. szpitalem, przetrwała do początku XVII w.⁵⁴

Późniejsze ślady Wojciechowego patronatu nosiły trzy kościoły leżące w części pomorskiej diecezji. Wymieniana od 1446 r. parafia w Dąbrówce pod Bytowem posiadała, fundowany przez jednego z dziedziców wsi i przejęty przez krzyżaków, kościół z Wojciechowym patrocinium po raz pierwszy wzmiankowany w 1686 r.⁵⁵ Podobnie kościół parafialny w Rozłazinie, o którym mowa w dokumentach osadniczych z 1356 i 1438 r., dedykowany był Wojciechowi⁵⁶. Kościół w Świętem początkowo miał patrocinium św. Barbary, być może współlistniejące ze św. Wojciechem. Wojciechowe wezwanie pojawia się przejściowo w wizytacjach XVIII-wiecznych⁵⁷.

Akta wizytacyjne z lat 1577-1598 przynoszą, jak już wspomniano, pierwsze wzmianki o Wojciechowych wezwaniach kościołów z terenu diecezji kujawskiej i pomorskiej⁵⁸. Najliczniej poświadczone są patrocinia w archidiaconacie włocławskim: w Barcinie⁵⁹, Brdowie⁶⁰, Broniewie⁶¹, Kłobi⁶² i Lubotyniu⁶³. Wymienia się trzy kościoły dedykowane Wojciechowi w ar-

⁵⁴ SGKP 7(1886) s. 123 nn.; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 385.

⁵⁵ *Visitatio* ... 1686 r., w: *Fontes*, t. XV, s. 842. Zob. SGKP 1(1880), s. 941; K u j o t, dz. cyt., s. 218, 220; L i b r o w s k i, *Wizytacje*, cz. 1, t. I, z. 2, s. 138 n.

⁵⁶ SGKP 8(1887), s. 738 n.; K u j o t, dz. cyt., s. 70, 213, 366; L i t a k, dz. cyt., s. 339.

⁵⁷ Święte otrzymało wezwanie z racji relikwii głowy św. Barbary złożonych przez księcia Świętopelka w pobliskich Sartowicach. Po zajęciu miejscowości krzyżacy przenieśli je do Starogrodu. Zob. SGKP 11(1890), s. 694; K u j o t, dz. cyt., s. 271, 345. Wezwanie św. Wojciecha, bez Barbary w wizytacjach 1753 i 1780 – zob. L i t a k, dz. cyt., s. 342.

⁵⁸ Wydane przez S. Chodyńskiego w MHDW t. XV, XVII, XIX, XX-XXIII, Vladislaviae 1899-1907.

⁵⁹ Tamże, 11(1891), s. 72 – 1527 r.

⁶⁰ Tamże, 22(1903), s. 124 – 1584 r.; tamże, 21(1901), s. 39 – 1598 r.: Narodzenie NMP – Wojciech.

⁶¹ Tamże, 17(1899), s. 67 – 1577 r.: Wojciech – Maria Magdalena; tamże, 21(1901), s. 93 – 1598 r.

⁶² Tamże, 23(1906), s. 55 – 1594 r.; tamże, 20(1901), s. 94 – 1598 r.

⁶³ Tamże, 21(1901), s. 33 – 1598 r.: Wawrzyniec – Wojciech.

chidiakonacie pomorskim: w Bobowie⁶⁴, Kościerzynie⁶⁵ i Świętym Wojciechu⁶⁶ oraz jeden kościół z archidiakonatu kruszwickiego w Parchaniach⁶⁷.

Kościół w Dąbrówce, Gorzędzieju, Stodołach i Zbrachlinie, co do których można jedynie przypuszczać o związanym z nimi Wojciechowym patrocinium, mają w zapisie wizytacji inne wezwania: Dąbrówka – Podwyższenia Krzyża Świętego⁶⁸, Gorzędziej – Jerzego⁶⁹, Stodoły – Krzyża Świętego lub Znalezienia Krzyża Świętego⁷⁰. Trudno przesądzić, na ile zapoznanie współistniejącego wezwania św. Wojciecha przypisać należy jedynie wizytatorom. W przypadku Zbrachlina wiadomo o zastąpieniu w 1566 r. pierwotnego wezwania św. Wojciecha przez nadanie, wystawionemu wówczas nowemu kościołowi, patrocinium Jakuba Większego ap. Wezwanie dawne przywrócone zostało w 1899 r. przy okazji wzniesienia trzeciego z kolei kościoła⁷¹. Z zupełnym brakiem wiadomości odnośnie do patrocinów spotykamy się w wizytacjach w przypadku kościołów filialnych w Nieszawie, Rozłazinie i Świętem.

Jeśli przyjmiemy ustaloną dla diecezji kujawskiej i pomorskiej pod koniec XVI w. liczbę ok. 350 parafii, to 14 kościołów, co do których istnieją przesłanki o dedykowaniu ich św. Wojciechowi, stanowiłyby spośród nich ok. 4%⁷².

W dalszych dziesięcioleciach w następstwie zmian granic diecezja kujawska i pomorska otrzymała w formie nabytku w 1633 r. kościół św. Wojciecha w Złotorii opodal Torunia, będący filią parafii dobrzejewickiej, wchodzący wcześniej do uposażenia biskupów kujawskich i pomorskich i prawdopodobnie przez nich w XII lub XIII w. fundowany⁷³.

⁶⁴ Tamże, 15(1897), s. 57 – 1597 r.

⁶⁵ *Fontes*, s. 39 – 1583 r. Wojciech; MDHW 15(1897), s. 88 – 1597 r.: Wojciech – Jerzy.

⁶⁶ PU, nr 54 – 1236 r.; *Fontes*, s. 39 – 1583, 1598.

⁶⁷ MHDW 11(1891), s. 60 – 1526 r.; tamże, 17(1899), s. 10 – 1578 r.

⁶⁸ *Fontes*, s. 325 – 1596 r.; MHDW 15(1897), s. 57 – 1597 r.

⁶⁹ *Fontes*, s. 53 – 1583 r.

⁷⁰ MHDW 11(1891), s. 55 – 1527 r.: Krzyża Świętego; tamże, 17(1899), s. 55 – 1577 r.: Znalezienia Krzyża Świętego.

⁷¹ Tamże, 11(1891), s. 70 – 1527 r.; tamże, 19(1900), s. 67 – 1582 r. „Rocznik Diecezji Włocławskiej” 1962, s. 187 (cyt. dalej: RDW).

⁷² Szacunki liczbowe za: E. W i ś n i o w s k i, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. I: *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1968 s. 272.

⁷³ MDHW 7(1887), s. 80; SGKP 14(1895), s. 644 n.; G u l d o n, P o w i e r s k i, dz. cyt., s. 47; N o w a c k i, dz. cyt., s. 166; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 384.

W latach trzydziestych XVII w. dawny kościół Wszystkich Świętych we Włocławku, po przeniesieniu w 1639 r. na nowe miejsce, otrzymał wezwanie św. Wojciecha. Szczególna cześć, jaką miał darzyć fundator świątyni Wojciech Romatowski swego patrona, miała zdecydować o zmianie patrocinium⁷⁴.

W XVIII w. wspomniane już zamiany terytoriów z archidiecezją gnieźnieńską spowodowały między innymi utratę w 1765 r. dwóch kościołów św. Wojciecha w Barcinie i Brdowie oraz włączenie w granice diecezji Wojciechowego kościoła w Łaznowie⁷⁵. Erygowana w 1431 r. parafia posiadała kościół dedykowany Wojciechowi, Stanisławowi i Marcinowi. W 1728 r. został ten kościół zniszczony przez pożar i zastąpiony czasowo kaplicą⁷⁶. W 1758 r. wzniesiono nową świątynię, zachowując dawne wezwanie⁷⁷.

W tym samym czasie pojawia się także nowe wezwanie kościoła parafialnego w Kielnie koło Wejherowa, uważanego za dawną fundacją książęcą⁷⁸. Wcześniej poświęcane patrocinium Barbary lub Marii Magdaleny zastąpiono w 2. połowie XVIII w. wezwaniem św. Wojciecha. Można przypuszczać, że patrocinium to mogło już wcześniej występować⁷⁹. Gdyby wezwanie to było później dodane, świadczyłoby o trwałej tradycji na Pomorzu Wojciechowego kultu w okresie poreformacyjnym.

W wizytacjach XVIII-wiecznych liczba patrociniów św. Wojciecha związanych z kościołami parafialnymi i filialnymi w diecezji kujawskiej i pomorskiej wyraźnie się zwiększa. Być może jest to spowodowane dokładniejszym zapisem wezwań, często wielocłonowych, i przywołaniem wezwań wcześniej zapoznanych.

Na 16 kościołów dedykowanych Wojciechowi odnotowanych ok. 1772 r. w aktach wizytacyjnych 9 przypada na kościoły parafialne: w archidiakonacie kruszwickim – Parchanie⁸⁰ i Stodoły⁸¹, w archidiakonacie pomorskim

⁷⁴ SGKP 13(1893), s. 699; M o r a w s k i, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 291 nn.; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 385.

⁷⁵ Zob. S. C h o d y ń s k i, *Zamiana kościołów w r. 1765*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” 7(1913), s. 148 nn.; L i b r o w s k i, *Repertorium*, cz. 4, s. 118; zob. także SGKP 5(1880), s. 623 n.

⁷⁶ AAG. Wiz. 58, k. 47-52v, k. 80-84; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 296.

⁷⁷ Wojciech – Stanisław – AAG. Wiz. 58, k. 121v-127v; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 297.

⁷⁸ SGKP 4(1883), s. 35 n.; N o w a c k i, dz. cyt., s. 165; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 384.

⁷⁹ *Fontes*, t. I, s. 38 – 1583 r.: Barbara; MHDW 15(1897), s. 82 – 1597 r.: Maria Magdalena; L i t a k, dz. cyt., s. 337 – wizytacje z 1765 i 1781 r.: Wojciech.

⁸⁰ AAGn. CE 16, s. 299 – 1763 r.; tamże, CE 19, c.k. 405, 1779-1780 r.; L i t a k, dz.

– Bobowo⁸², Kielno⁸³, Święty Wojciech⁸⁴, w archidiakonacie wrocławskim – Broniewo⁸⁵, Kłobia⁸⁶, Łaznów⁸⁷, Niesułów⁸⁸. Ponadto wezwania Wojciecha miały cztery kościoły filialne w archidiakonacie pomorskim w Dąbrówce⁸⁹, Gorzędzieju⁹⁰, Rozłazinie⁹¹ i Świętem⁹² oraz trzy w archidiakonacie wrocławskim w Nieszawie⁹³, Włocławku⁹⁴ i Złotorzy⁹⁵. Natomiast wizytacje nie poświadczają Wojciechowego wezwania kościołów w Kościerzynie⁹⁶, Lubotynie⁹⁷ i Zbrachlinie⁹⁸.

cyt., s. 335; zob. przyp. 23.

⁸¹ AAGn. CE 16, s. 990 – 1764 r.; tamże, CE 19, c.k. 85, 1779-1780 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 336; zob. przyp. 51.

⁸² ADPel. G 61, s. 180 – 1765 r.; tamże G 70, k. 322 – 1780 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 340; zob. przyp. 36.

⁸³ ADPel. G 61, s. 90, 1765 r.; tamże, G 72, k. 248, 1781 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 337; zob. przyp. 78.

⁸⁴ ADPel. G 61, s. 6, 1765 r.; tamże, G 72, k. 313, 1781 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 337; zob. przyp. 40.

⁸⁵ ADWł. AV 27, s. 160, 1766 r.; tamże, AV 35, k. 18v, 1778 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 345; zob. przyp. 48.

⁸⁶ ADWł. AV 27, s. 25, 1766 r.; tamże, AV 39, k. 5, 1779 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 343; zob. przyp. 34.

⁸⁷ Wojciech, Stanisław: ADWł. GAV 58, k. 80, 1754-1755 r.; tamże, k. 121v, 1763 r.; tamże, AV 42, s. 63, 1779 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 346; zob. przyp. 75.

⁸⁸ ADWł. GAV 58, k. 97v, 1754-1755 r., k. 139v, 1763 r.; tamże, AV 42, s. 8, 1779 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 346; zob. SGKP 7(1886), s. 117; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 296, 296; cz. 4, s. 76. Od 1765 r. w diecezji kujawskiej i pomorskiej.

⁸⁹ Filia par. Bytów: ADPel. G 63a, s. 198, 1766 r.; tamże G 69, k. 9, 1780 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 337; zob. przyp. 55.

⁹⁰ Filia par. Subkowy: ADPel. G 61, s. 232, 1765 r.; tamże, G 70, k. 49, 1780 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 342; zob. przyp. 18.

⁹¹ Filia par. Lębork: ADPel. G 63a, s. 104, 1766 r.; tamże, G 69, k. 102, 1780 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 339; zob. przyp. 56.

⁹² Filia par. Świecie: ADWł. AV 43, k. 3v, 1780 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 342; zob. przyp. 57.

⁹³ Kościół na terenie par. Nieszawa: ADWł. AV 26, s. 428, 1766 r.; tamże AV 41, k. 162, 1779 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 345; zob. przyp. 54.

⁹⁴ Filia par. Włocławek: ADWł. AV 39, tabela 1779 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 343; zob. przyp. 74.

⁹⁵ Filia par. Dobrzejewice: *Computum decanatum et ecclesiarum in dioecesi Vladislaviensi*, MHDW, t. I, Wladislaviae 1881, s. 29, 1753 r.; L i t a k, dz. cyt., s. 343; zob. przyp. 73.

⁹⁶ Kościół parafialny: Święta Trójca, kościół filialny: Święty Krzyż – zob. L i t a k, dz. cyt., s. 339; zob. przyp. 21.

⁹⁷ Wawrzyniec – zob. L i t a k, dz. cyt., s. 343; zob. przyp. 35.

⁹⁸ Jakub Większy ap. – zob. L i t a k, dz. cyt., s. 344; zob. przyp. 43.

Liczba patrociniów św. Wojciecha stanowiła jedynie ok. 5% ogólnej liczby kościołów w diecezji. Odsetek ten w porównaniu z średnią Wojciechowych wezwań we wszystkich diecezjach polskich był dwukrotnie wyższy.

Diecezja kujawska i pomorska pod względem częstotliwości występowania Wojciechowego patrociniu zajmowała pierwsze miejsce zarówno w metropolii, jak i wśród wszystkich diecezji na ziemiach polskich.

Zamieszczona poniżej tabela ukazuje ciekawe rozmieszczenie wezwań św. Wojciecha na obszarze obydwóch ówczesnych metropolii i diecezji wyłączonych, zależnych bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej. Ponad 88% (170 wezwań) przypadało na siedem diecezji metropolii gnieźnieńskiej, przy całkowitym braku Wojciechowego patrociniu w diecezji inflandzkiej, smoleńskiej i wileńskiej. Dziesięciokrotnie niższy odsetek wezwań (ok. 8% – 15 wezwań) występował w metropolii lwowskiej, gdzie jedynie śladową obecność patrociniu odnotowujemy w diecezji chełmskiej, kamienieckiej, lwowskiej, łuckiej i przemyskiej.

Tab. 1. Kościoły parafialne i filialne z wezwaniem św. Wojciecha w diecezjach polskich ok. 1772 r.⁹⁹

Lp.	Diecezja	Metropolia	L. o. koś.	Wezwania	
				liczba	%
1	2	3	4	5	6
1.	bakowska	lwowska	48	–	–
2.	chełmińska	gnieźnieńska	188	5	2,7
3.	chełmska	lwowska	105	2	1,9
4.	gnieźnieńska	gnieźnieńska	1095	42	3,8
5.	inflancka	gnieźnieńska	74	–	–
6.	kamieniecka	lwowska	67	2	3,0
7.	kijowska	lwowska	36	–	–
8.	krakowska	gnieźnieńska	1471	55	3,7
9.	lwowska	lwowska	166	3	1,8

⁹⁹ Liczba kościołów w diecezjach za: L i t a k, dz. cyt., s. 42, dane odnośnie do liczby wezwań s. 563 i 576.

1	2	3	4	5	6
10.	łucka	lwowska	273	3	1,1
11.	płocka	gnieźnieńska	418	20	4,8
12.	poznańska	gnieźnieńska	750	31	4,1
13.	przemyska	lwowska	267	5	1,9
14.	smoleńska	gnieźnieńska	6	–	–
15.	warmińska	wyłączona	128	2	1,6
16.	wileńska	gnieźnieńska	621	–	–
17.	włocławska	gnieźnieńska	314	16	5,1
18.	wrocławska	wyłączona	1448	5	0,3
19.	żmudzka	gnieźnieńska	215	1	0,5
Ogółem:			7690	192	2,5

Stan taki przetrwał w zasadzie do początku XIX w. Diecezja włocławska straciła jedynie pod koniec XVIII w. zniesiony kościół św. Wojciecha w Nieszawie¹⁰⁰.

W 1818 r. nastąpiły zasadnicze zmiany terytorialne diecezji, noszącej odtąd nową nazwę: włocławskiej czyli kaliskiej. Zmieniły one na jej terenie całkowicie geografie patrociniów św. Wojciecha.

Diecezja utraciła siedem Wojciechowych kościołów w archidiakonacie pomorskim: Bobowo, Dąbrówka, Gorzędziej, Kielno, Rozłazino, Święte, Święty Wojciech, oddanych diecezji chełmińskiej, oraz Złotoryję, przekazaną biskupstwu płockiemu. Do archidiecezji warszawskiej przeszły z dawnego dekanatu woborskiego kościoły w Łaznowie i Niesułkowie, na rzecz archidiecezji gnieźnieńskiej oddano Stodoły i Parchanie¹⁰¹. Z 14 patrociniów pozostało w diecezji jedynie: Broniewo¹⁰², Kłobias¹⁰³, Włocławek¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Zob. przyp. 54.

¹⁰¹ K u m o r, *Granice*, ABMK 20(1970), s. 343 n.

¹⁰² CDV 1877, s. 21.

¹⁰³ Tamże, s. 17.

¹⁰⁴ Wybudowany w latach 1692-1695, drewniany także, drugi kościół św. Wojciecha został w 1821 r. przekazany gminie protestanckiej. Przetrwał jako zbór do 1881 r., potem został rozebrany i zastąpiony nowym zbozem. Zob. M o r a w s k i, dz. cyt., s. 293.

Odzyskano utracony wcześniej Brdów¹⁰⁵. Przejęcie dużej części parafii z archidiecezji gnieźnieńskiej przyniosło natomiast spore nabytki. W granicach diecezji znalazły się kościoły św. Wojciecha nierzadko legitymujące się starą metryką. Do takich należy zaliczyć kościoły parafialne z XII-XIII w. w Burzeninie¹⁰⁶, Cieszęcinie¹⁰⁷, Kaliszu-Zawodziu¹⁰⁸, Kościelcu Kaliskim¹⁰⁹, Męce¹¹⁰, Rozprzy¹¹¹, Rudzie¹¹². Przejęto także kościoły XIV-, XV-wieczne w Grodźcu¹¹³, Krzeczowie¹¹⁴, Morzysławiu¹¹⁵, Słomowie Kościelnym¹¹⁶, Wilamowie¹¹⁷ oraz z metryką nowo-

¹⁰⁵ CDV 1877, s. 29.

¹⁰⁶ Wezwanie: Wojciech i Stanisław – tamże, s. 40 n. Konsekrowany w 1642 r. drugi z kolei kościół dedykowano św. Wojciechowi, Stanisławowi, Ignacemu wyz., Franciszkowi, Barbarze, Katarzynie, Rozalii, Teresie, Annie – AAG *Wiz.* 13, k. 77-94 v. (1728-1729); L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 140. Większość akt wizytacyjnych podaje wezwanie: Wojciech i Stanisław – zob. tamże, s. 303, 435, 458; cz. 4 s. 29. SGKP 1(1880), s. 477.

¹⁰⁷ CDV 1877, s. 108. Według tradycji miejscowość związana z pobytom św. Wojciecha, a kościół konsekrowany ok. 1080 r. – zob. L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 135, 155, 164, 170, 272, 311, 371, 397; cz. 4, s. 33; także SGKP 1(1880), s. 695; N o w a c k i, dz. cyt., s. 169; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 383.

¹⁰⁸ CDV 1877, s. 24. Na terenie parafii kolegiackiej kaplica publiczna (*oratorium, sacellum*) pozostająca pod zarządem wikariuszy kolegiaty – zob. SGKP 3(1880), s. 685 n.; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 127, 147, 212, 411, 642; cz. 4, s. 50; N o w a c k i, dz. cyt., s. 167; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 383.

¹⁰⁹ CDV 1877, s. 27. Zob. SGKP 6(1885), s. 446; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 73, 151, 176, 261, 288, 415, 419; cz. 4, s. 58; N o w a c k i, dz. cyt., s. 168; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 383.

¹¹⁰ CDV 1877, s. 52 n. Miejscowość według tradycji związana z pobytom św. Wojciecha. Kościół do 1358 r. należał do kanoników regularnych przybyłych z Wrocławia. Zob. SGKP 6(1885), s. 279; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 100, 108, 115, 139, 302, 386, 423, 613; cz. 4, s. 72; N o w a c k i, dz. cyt., s. 168; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 383.

¹¹¹ CDV 1877, s. 115 – wez. Stanisław, Wojciech, Bartłomiej; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 263, 512, 618; cz. 4, s. 89 – wez. Nawiedzenie NMP, Bartłomiej, Wojciech. Nowacki (dz. cyt., s. 169) i Kujawski (dz. cyt., s. 382) wiążą fundację XII-wiecznego kościoła w Rozprzy, starym grodzie kasztelańskim, z benedyktynami z Mogilna. Zob. SGKP 9(1888), s. 843.

¹¹² CDV 1877, s. 111. Kościół konsekrowany ok 1106 r. nosił pierwotnie wezwanie NMP i Wojciecha. W wizytacjach XVIII-wiecznych występuje: Narodzenie NMP i Wojciech. Zob. L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 104, 133, 153, 162, 167, 270, 310, 391, 596; cz. 4, s. 89; SGKP 9(1888), s. 885; N o w a c k i, dz. cyt., s. 169; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 382.

¹¹³ Wezwanie: Andrzej ap. – AAG *Wiz.* 24, s. 456-46 z 1759-1760 r. Zob. SGKP 2(1881), s. 836 n.; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 218; cz. 4, s. 45.

¹¹⁴ CDV 1877, s. 115. Zob. SGKP 4(1883), s. 782; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 108, 118, 141, 251, 304, 375, 429; cz. 4, s. 61.

¹¹⁵ CDV 1877, s. 33. Miejscowość według tradycji związana z pobytom św. Wojciecha.

żytną w Dobroniu¹¹⁸, Dobrowie¹¹⁹, Mstowie¹²⁰, Zygrach¹²¹. Liczba kościołów parafialnych i filialnych dedykowanych św. Wojciechowi w diecezji włocławsko-kaliskiej wzrosła do 20 i była najwyższa w ciągu jej dziejów.

Statystyka Wojciechowych wezwań, poza utratą w 1821 r. kościoła we Włocławku, nie uległa zmianie do roku 1925. Schematyzmy diecezji w miarę konsekwentnie odnotowują je w ciągu XIX i w początkach XX w.¹²² Kilkakrotnie występują one w tym czasie w wezwaniach złożonych. I tak w kościele parafialnym w Kościelcu Kaliskim Wojciech współpatronował ze św. Józefem¹²³, w Rozprzy występuje obok tytułu Nawiedzenia NMP, św. Bartłomieja, a niekiedy i św. Stanisława¹²⁴, i w Wilamowie razem ze Stanisławem bp¹²⁵. Patrocinium św. Wojciecha, jak już wspomniano, powraca w tym czasie na stałe do kościoła parafialnego w Zbrachlinie¹²⁶. Natomiast nadal nie wymienia się go dla kościoła w Lubotyniu. Czasowo także zanikł patronat św. Wojciecha w Zygrach, ustępując miejsca św. Rochowi¹²⁷.

SGKP 6(1885), s. 690; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 85, 249, 452, 603; cz. 4, s. 74; N o w a c k i, dz. cyt., s. 168; K u j a w s k i, dz. cyt., s. 383.

¹¹⁶ CDV 1877, s. 96-97 – kościół niegdyś parafialny, od 1728 r. filialny parafii Psary. SGKP 9(1888), s. 817 2; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 218, 323; cz. 4, s. 95; N o w a c k i, dz. cyt., s. 168.

¹¹⁷ CDV 1877, s. 106 wez.: Wojciech i Stanisław. W aktach wizytacyjnych kolejność obu wezwań różna. Zob. SGKP 13(1893), s. 450; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 114, 301, 380, 454; cz. 4, s. 113; N o w a c k i, dz. cyt., s. 168.

¹¹⁸ CDV 1877, s. 121. Przy konsekracji nowego kościoła w 1780 r. wezwanie: Wojciech i Jerzy. Zob. SGKP 2(1881), s. 75 n.; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 424, 612; cz. 4, s. 36.

¹¹⁹ CDV 1877, s. 30 – kaplica publiczna parafii Dobrów pod wezwaniem Bogumiła, nie wymienia się w wizytacjach Wojciecha. Zob. SGKP 2(1881), s. 78; S. L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 218, 323, 359, 444; cz. 4, s. 89.

¹²⁰ CDV 1877, s. 118 – kaplica publiczna parafii Mstów wystawiona w 1620 r. Zob. SGKP 6(1885), s. 779 n.; S. L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 308, 389, 393; cz. 4, s. 74.

¹²¹ CDV 1877, s. 62 – kościół filialny parafii Zadzin. Nosił też nazwę oratorium lub sacellum. Miała także wezwanie św. Rocha – CDV 1878, s. 37. Zob. SGKP 14(1895), s. 705 n.; L i b r o w s k i, *Repertorium*, s. 139, 302, 386, 423; cz. 4, s. 120.

¹²² Przykładowo: CDV 1972, 1877, 1878, 1879, 1914, 1919, 1925.

¹²³ CDV 1872, s. 28; 1912, s. 52; 1925, s. 76.

¹²⁴ CDV 1872, s. 75; 1877, s. 115; 1878, s. 128; 1879, s. 52; 1914, s. 79; 1919, s. 101.

¹²⁵ CDV 1872, s. 60; 1214, s. 66; 1919, s. 185; 1925, s. 84.

¹²⁶ Zob. s. 588.

¹²⁷ CDV 1878, s. 37. RDW 1962, s. 258; 1978, s. 299.

Nowa reorganizacja Kościoła w Polsce po odzyskaniu niepodległości, wprowadzona bullą Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 r., zmieniła raz jeszcze całkowicie terytorium diecezji wrocławskiej. Po stracie parafii w Rozprzy, Rudzie, Mstowie, Krzepczowie, Cieszęcinie, które wchłonęła nowo powstała diecezja częstochowska, oraz Dobronia na rzecz diecezji łódzkiej, zmniejszyła się w diecezji liczba kościołów dedykowanych św. Wojciechowi. Jedynym nabytkiem była parafia Kikół z kościołem św. Wojciecha, zaliczanym z racji istnienia na terenie starego grodu w ziemi dobrzyńskiej i posiadania znacznego okręgu parafialnego do wczesnych fundacji kościelnych¹²⁸. Liczba 15 patrociniów przetrwała w diecezji wrocławskiej w ciągu dwudziestolecia międzywojennego¹²⁹.

W czasie drugiej wojny światowej w 1943 r. Niemcy rozebrali zbudowany w 1805 r. drugi z kolei kościół filialny św. Wojciecha w Słomowie Kościelnym, należący do parafii Psary¹³⁰. Po wojnie odzyskano pojezuicki kościół św. Wojciecha i Stanisława w Kaliszu, pozostający od 1794 r. w rękach protestantów¹³¹.

W wyniku ostatnich zmian struktur kościelnych w Polsce, jakie nastąpiły w marcu 1992 r.¹³², liczebność Wojciechowych patrociniów na terenie diecezji zmniejszyła się o 1/3. Utracono na rzecz nowo powstałej diecezji kaliskiej aż pięć starych Wojciechowych kościołów w Burzeninie, Cieszęcinie, Kaliszu, Kaliszu-Zawodziu i Kościelcu Kaliskim¹³³.

Dawny kościół w Męce stanowi obecnie jedną z parafii Sieradza¹³⁴, a parafia w Morzysławiu znalazła się w obrębie aglomeracji miejskiej Koni-

¹²⁸ Wymieniony już pod 1236 – Nowacki, dz. cyt., s. 168. Zob. także SGKP 4(1883), s. 95 n.; G u l d o n, P o w i e r s k i, dz. cyt., s. 48.

¹²⁹ RDW 1926: Brdów, s. 42; Broniewo, s. 40; Burzenin, s. 68; Dobrów (kaplica), s. 45; Grodziec, s. 49; Kalisz-Zawodzie, s. 59; Kikół, s. 35; Kłobia, s. 32; Kościelec Kaliski, s. 62; Męka, s. 64; Morzysław, s. 47; Słomów Kościelny – kościół filialny par. Psary, s. 54; Wilamów, s. 56; Zbrachlin, s. 38; Zygy, s. 66.

¹³⁰ RDW 1949, s. 238.

¹³¹ Fundatorem kolegium i kościoła jezuickiego był w 2. poł. XVI w. abp gnieźnieński Stanisław Karnkowski. Po zniesieniu jezuitów w 1773 r. kościół czasowo objęli bonifratrzy, w okresie zaboru pruskiego oddany został gminie protestanckiej. Zob. *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977 s. 253 nn.; RDW 1962 s. 120 n., 1978 s. 106.

¹³² Zob. s. 582.

¹³³ RDK 1995, s. 245, 228, 213, 91. Kościół na Zawodziu nie wykazany w schematyzmie.

¹³⁴ RDW 1995, s. 84.

na¹³⁵. Kościół w Zygrach nadal występuje bądź to z patrocinium św. Rocha, bądź św. Wojciecha¹³⁶.

Jedenaście aktualnie istniejących kościołów dedykowanych św. Wojciechowi, występujących w jedenastu (spośród trzydziestu pięciu) dekanatach, rozmieszczonych jest głównie we południowo-wschodniej części diecezji włocławskiej po lewej stronie Wisły¹³⁷. Po prawej jej stronie znajduje się jedynie kościół parafii Kikół, wysuniętej najdalej na północ.

Wszystkie kościoły, poza kaplicą w Dobrowie, pełnią funkcję parafialnych kościołów wiejskich, z wyjątkiem wspomnianych wyżej parafii miejskich w Sieradzu i Koninie.

Reasumując wyniki naszych ustaleń, przedstawiamy w formie tabeli-diagramu obraz statystyczny Wojciechowych patrociniów kościołów diecezji włocławskiej przynależnych do niej w różnych okresach jej dziejów.

Tab. 2. Patrocinia św. Wojciecha w kościołach diecezji włocławskiej w latach 1123-1996¹³⁸

Lp.	Miejscowość	Datacja kościoła	XII	XIII	XIV-XV	XVI-XVII	1772	1817	1818	1925	1991	1996
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Barcin	XII					→1765					
2.	Bobowo	XII										
3.	Brdów	XII					→1765					
4.	Broniewo	XIV										
5.	Burzenin	XII/XIII										
6.	Cieszęcín	XII/XIII										
7.	Dąbrówka	XV										

¹³⁵ Tamże, s. 57.

¹³⁶ Wojciech – tamże, 1962, s. 258, Roch – tamże, 1995, s. 73.

¹³⁷ RDW 1995: Brdów – dek. izbicki; Broniewo – dek. radziejowski; Dobrow – dek. kolski; Grodziec – dek. tuliszowski; Kikół – dek. lipnowski; Kłobia – dek. lubraniecki; Męka-Sieradz – dek. zduńskowolski; Morzysław-Konin – dek. koniński; Wilamów – dek. uniejowski; Zbrachlin – dek. niezawski; Zygrzy – dek. szadkowski.

¹³⁸ Symbolem → lub ← przy dacie oznaczono włączenie lub wyłączenie kościoła z diecezji, □ – czas przynależenia do diecezji, zw – trwałą zmianę wezwania, cyfry w () – odnoszą się do liczby patrociniów w 2. poł. XIII, XV, XVII w.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
8.	Dobroń	XVI										
9.	Dobrow											
10.	Gorzędziej	XI										
11.	Grodziec	XIV										
12.	Kalisz	XVI									1946→	
13.	Kalisz– Zawodzie	XIII ?										
14.	Kielno	XII										
15.	Kikół	XIV ?										
16.	Kłobía	XII										
17.	Komorowo	XII		→1248								
18.	Kościelec Kaliski	XII										
19.	Kościerzyna	XI										
20.	Krzepczów	XV ?										
21.	Lubotyń	XII/XIII				zw						
22.	Łaznów	XV					1765→					
23.	Męka–Sieradz	XIII										
24.	Morzysław– Konin	XIV										
25.	Mstów	XVII										
26.	Niesułeków	XIII										
27.	Nieszawa	XV			XV→							
28.	Parchanie	XI										
29.	Rozłazino	XIV			XV→							
30.	Rozprza	XII										
31.	Ruda	XI										
32.	Słomów Kościelny	XIV ?									→1942	
33.	Stodoły	XIII										
34.	Święte	XIII			XV→							

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
35.	Święty Wojciech	XII										
36.	Wilamów	XIV										
37.	Włocławek	XVII				1639→			←1821			
38.	Zbrachlin	XIII										
39.	Złotoryja	XII/XIII				1633→						
40.	Zygry											
Ogółem			10	11(10)	15(12)	16(14)	16	14	20	15	16	11

Zestawienie danych skłania do pewnych spostrzeżeń związanych z formowaniem się struktur przestrzennych kultu św. Wojciecha, wyznaczanych m.in. poprzez dedykowane mu kościoły.

Przed wszystkim patrocina Wojciechowe wpisane w historycznie zmieniające się granice diecezji włocławskiej należą do wezwań o starej metryce. Datowanie wezwań stanowi na pewno jeden z trudniejszych problemów w warsztacie historyka, zwłaszcza gdy odnajduje się je poświadczony w późnym materiale źródłowym. Brak dokumentów fundacyjnych kościołów z nimi związanych utrudnia dodatkowo ustalenie poprawnej ich chronologii.

Podana w tabeli datacja kościołów została przez nas przyjęta za literaturę, oczywiście z całą świadomością jej względności i różnej skali prawdopodobieństwa. Sądzymy, iż w jakiejś mierze stanowi przesłankę dla próby datowania wezwań. W przypadku wcześniej pojawiającego się na ziemiach polskich patrocinium św. Wojciecha przyjęcie jego pierwotności w stosunku do pozostałych wezwań, z którymi często występuje w zapisie późniejszych akt wizytacyjnych, wydaje się założeniem mniej ryzykownym i dyskusyjnym, aniżeli jest nim zbyt łatwo przyjmowane ogólne przeświadczenie o niezmienności i trwałości wezwań kościelnych.

Spośród 40 Wojciechowych wezwań, występujących w różnych okresach istnienia diecezji, 36 posiadało metrykę średniowieczną, w tym dla trzeciej ich części – jak wolno przypuszczać – sięgała ona XI-XII w. Ten znaczny, sięgający 90%, odsetek średniowiecznych patrociniów jest wyraźnie związany z pierwszą fazą kultu Wojciecha, przypadającą na czasy Bolesława Chrobrego, z ponownym jego ożywieniem w 2. połowie XI w. oraz dynamicznym rozwojem w XII-wiecznej monarchii Krzywoustego¹³⁹.

¹³⁹ Zob. szerzej o kolejnych fazach kultu: A. W i t k o w s k a, *Święty Wojciech w we-*

W patrociniach pochodzących z XIII i XIV w. można z kolei dopatrywać się oznak wzmożonej aktywności kultu gnieźnieńskiego w sytuacji rywalizującego z nim, po kanonizacji św. Stanisława biskupa, kultu krakowskiego.

Spotykamy także grupę kościołów z wezwaniem św. Wojciechowa, związanych ze starą tradycją nawiązującą do historycznej obecności Świętego na ziemiach Polski. Powstaniu kościołów w Cieszęcinie, Gorzędzieju, Męce, Morzysławiu, Świętym Wojciechu towarzyszy miejscowa legenda o przejściu, zatrzymaniu się lub jakimś zdarzeniu związanym z osobą Wojciecha¹⁴⁰. Wyjaśnienie genezy wezwania przez opowieści, zawierające wiele powtarzających się legendarnych motywów, krystalizowało się w zapisie dość późno, choć korzeniami sięgać może czasów odległych, samych początków kultu¹⁴¹.

Przestrzeń kultowa, wyznaczona na terenie diecezji najstarszymi wezwaniem, wykazuje wyraźny związek z ważnymi ośrodkami polityczno-kościelnymi monarchii Piastowskiej. Najstarsze Wojciechowe kościoły powstały w starych grodach, siedzibach władzy królewskiej, książęcej i kasztelańskiej, takich jak: Gorzędziej, Kalisz, Kikół, Kłobia, Komorowo, Kościerzyna, Męka, Morzysław, Rozprza, Ruda. Równie licznie ufundowano je w posiadłościach biskupów kujawskich i pomorskich oraz arcybiskupów gnieźnieńskich, m.in. w Lubotyniu, Łaznowie, Niesułkowie, Parchaniach, Złotoryi. Inicjatorów Wojciechowych wezwań znajdujemy także w środowiskach zakonnych z kultem Wojciecha szczególnie związanych, wśród benedyktynów (Brdów, Rozprza, Święty Wojciech), cystersów (Kłobia) i kanoników regularnych z Trzemeszna (Stodoły).

W ścisłym powiązaniu ze zmianami terytorialnymi diecezji wrocławskiej pozostaje zmieniająca się na jej obszarze liczebność wezwań. Tylko trzy kościoły św. Wojciecha w Kłobii, Brdowie i Zbrachlinie od początku swego istnienia pozostały zawsze w jej granicach. W przypadku Brdowa krótką przerwę spowodowało w latach 1765-1818 czasowe włączenie parafii do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego.

Przez dłuższy, kilkusetletni okres do czasu zaborów przetrwało w diecezji jedenaście dalszych Wojciechowych kościołów w: Barcinie, Bobowie, Dąbrówce, Gorzędzieju, Kościerzynie, Nieszawie, Parchaniach, Rozłazinie, Sto-

zwaniach kościołów metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu, w: *Tropami św. Wojciecha*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 1999, s. 338 nn.

¹⁴⁰ Zob. W. Szoldrski, *Św. Wojciech w legendzie i literaturze*, „Homo Dei” 20(1951), s. 191-220.

¹⁴¹ Ostatnio ciekawe na ten temat uwagi w artykule Cz. Deptuły, *O aspektach przestrzennych kultu św. Wojciecha w dawnej Polsce* („Promocje Pomorskie” 5(1997), nr 5, s. 3 n.).

dołach, Świętem, Świętym Wojciechu, usytuowanych zwłaszcza w pomorskiej części diecezji. Najkrócej pozostawały związane z diecezją włocławską kościoły włączone doń po roku 1818 z terenu arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, które w 1925 r. przydzielone zostały nowo powstałej diecezji częstochowskiej.

Niemąla liczba Wojciechowych kościołów, jaką dało się ustalić w historycznych granicach diecezji włocławskiej, nasuwa kłopotliwe pytanie. Jak to się stało i co spowodowało, że spośród wszystkich najstarszych diecezji polskich, wchodzących w skład metropolii gnieźnieńskiej, jedna tylko diecezja włocławska w swej stolicy biskupiej – Włocławku, a może wcześniej Kruszwicy – nie zadbała w średniowieczu o wzniesienie, w murach grodu, a później miasta, kościoła ku czci pierwszorzędnego Patrona państwa i Kościoła polskiego? Posiadały go wczesnośredniowieczne siedziby biskupie w Poznaniu, Krakowie, Wrocławiu, Lubuszu, Kamieniu, Płocku. Czy wytłumaczeniem pozostaje jedynie bliska obecność Gniezna z silnie oddziałującą *sanctitas* Wojciechowego grobu? Trudno znaleźć inną odpowiedź, choć i ta w pełni nie przekonuje.

DIE ST.-ADALBERTS-KIRCHEN IN DER DIÖZESE WŁOCŁAWEK

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Traditionen des Kultes des hl. Adalbert (Wojciech), die in der Verleihung seines Patroziniums an Kirchen zum Ausdruck kommen, sind in der Diözese Włocławek (Leslau) von Anfang an lebendig geblieben. Nicht ohne Bedeutung blieb die fast ständige Zugehörigkeit dieser Diözese zur Gnesener Metropole, die mit dem Adalbert-Kult besonders verbunden ist, sowie die Tatsache, daß der Missionsweg von Bischof Adalbert einst durch ihr Territorium – Kujawien und Weichselpommern – führte und daß auch seine Reliquien auf diesem Wege nach Gnesen gebracht wurden.

Die Diözese Kujawien und Pommern nahm hinsichtlich der Häufigkeit des Adalbert-Patroziniums bis 1772 sowohl innerhalb der Metropole als auch unter allen Diözesen in den polnischen Gebieten den ersten Platz ein. Dieses Patrozinium gehört zu den Titeln von alter Herkunft. Von 40 in verschiedenen Zeiten der Existenz der Diözese auftretenden Titeln stammen 36 aus dem Mittelalter. Das heißt, daß 90% der mittelalterlichen Patrozinien ausdrücklich mit der ersten Phase der Verehrung des hl. Adalbert im Zusammenhang stehen, die in die Zeit von Bolesław Chrobry (Boleslaus I. der Tapfere) fällt. In der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts erlebt dieser Kult einen neuen Aufschwung und kann sich dann im 12. Jahrhundert in der Monarchie von Bolesław Krzywousty (Boleslaus III. Schiefmund) dynamisch entwickeln.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich